

ՀՈՎԱՅԺ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐԼՈՒԹՅԱՆԻ ԵՐԿՈՒ ՆԱՄԱԿ-ՁԵԿՈՒՑԱԳՐԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՍԿՋԲՆԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐ

Ովսեպի արքեպիսկոս Արղությանը ԺԸ դարի վերջին քառորդի հայ ազատագրական պայքարի պատմության խոշոր դեմքն է, մեկը այն եկեղեցական-քաղաքական գործիչներից, որոնք հայ ժողովրդի բախտն ընդմիշտ կապեցին ռուս մեծ ժողովրդի կյանքի հետ:

Քսան և ափելի տարիներ Արղությանը շարունակեց հայ ազատագրական պայքարի ռազմիկները Իսրայել Օրու, Սասյի կաթողիկոսի, Հովսեպի էմինի և մյուսների հայրենասիրական գործը:

Մեծ և ծավալուն էր Հովսեպի արքեպիսկոպոսի գործունեությունը Ռուսաստանում՝ որպես եկեղեցական և քաղաքական գործիչ՝ Ռուսաստանում վարած նրա առաջնորդական պաշտոնի մեջ մտնում էին, բացի եկեղեցական գործերից, նաև Ռուսաստանի զաղթած հայերի համար քաղաքներ հիմնելը, նրանց մշակույթի և տնտեսական առաջադիմության համար դպրոցներ և տպարան բաց անելը:

Հովսեպի արքեպիսկոպոս Արղությանը թղթակցում էր աշխարհի բոլոր մասերում գտնվող հայ կենտրոնների հետ, որպեսիք են, օրինակ, Վրաստանը, Մ. էջմիածինը, Կոստանդնուպոլիսը, Իսպահանը, Մադրասը, Փարոսը, Երուսաղեմը, Զմյուռնիան և այլ հայաբնակ տեղերը:

Նամակների թիվը, որոնք Արղությանը ստվորություն ուներ արտագրել առանձին դրբերում, հասնում է ութ հազարի: Այդ նամակների մեկ մասը կորել է, իսկ մնացածները խնամքով պահվում են Երևանի պետական մատենադարանում, Մոսկվայի և Լենինգրադի պետական արխիվներում:

Արղությանի ընդարձակ նամակագրությունները բազմաթիվանդակ բնույթ են կրում: Մանավանդ արժեքավոր են ԺԸ դարի վերջին քառորդի հայ-ռուսական հարաբերու-

թյունների մասին թողած նրա գրությունները, որոնց մի մասը օգտագործել և չրապարակել են ռուս և հայ պատմաբանները՝ Մսեր Մսերյանը, Ալեքսանդր Երիցյանը, Լեոն, Գյուլտ ափագ քահանա Աղանյանը, Ա. Ռ. Հովհաննիսյանը, Ն. Դուրրուլինը, Պ. Բուդկովը և ուրիշներ: Չնայած նրա գրագրությունների այդպիսի լայն օգտագործման, դեռ զգալի թվով նամակներ, որոնք հայ ժողովրդի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուրներ են տվյալ ժամանակաշրջանի համար, մնում են լուսամասնախորված և ոմանք էլ անհայտ: Այդպիսի գրությունների թվին են պատկանում Արղությանի երկու նամակները, որոնցից մեկը Ղրիմի հայ զաղութի համառոտ պատմությունն է, որը գտնվում է ՍՍԽՄ Արտաքին գործերի մինիստրության արխիվում,¹ իսկ մյուսը, որ մանրամասն ակնարկ է Ղարաբաղի հայ մեկիթների պատմության սկսած ԺԸ դարի սկզբից, պահպանվում է հին փաստաթղթերի Պետական կենտրոնական արխիվում²:

Պատմական փաստերը, որոնց վրա հիմնված՝ ապացուցում են հայերի դուրսը Ղրիմում, շատ կցկտուր և թերի են: Զկան մանրամասն տեղեկություններ Ղրիմ գաղթող հայերի թվի, նրանց որտեղից և որ ժամանակներում գալու մասին, Հայ առևտրականները դեռ ԺԱ դարից, թերևս գրանից էլ առաջ, զաղութներ էին հիմնել Ղրիմում: Այդ են ապացուցում պատմական հուշարձանների, վանքերի և խաչքարերի վրա եղած հայերեն արձանագրությունները³, Որպես

¹ ՏՃ՝ АВПР, сношения России с Арменией (1784—1800), дело 462, л. л. 61—64.

² ՏՃ՝ ЦГАДА, Кавказск. дела, разряд XXIII, ч. III, № 13 ед. хр. л. л. 321—329.

³ ՏՃ՝ Куляковскій «Прошлое тавериды», Киев, 1914, стр. 114.

որինակ կարող է ծառայել Քնդդոսիայի հետևորդների թանգարանի մի խաչքարի վրա հղած հետևյալ հայերեն արձանագրությանը: «Քառեխաւս է սուրբ Նշանքս Գրիգորին և իր զաւակին», թվականն է ՆՀՁ (1027)՝ Այդ փաստերը հաստատում են նաև գրավոր աղբյուրները: Հայտնի է, որ 1062 թվականին Կիևի իշխան Իվյասլավ Յարոսլավիչը պոլովցիների դեմ մղած կռիվներում օգնության է հրավիրել Ղրիմի հայերին⁴:

ԺԳ գարի կեսերին թաթարները ավերեցին Անի քաղաքը: Անիից և Շիրակի դանաղան կողմերից դուրս եկավ զաղթականների մի մեծ խումբ և գնաց դեպի Հյուսիս-արևելք ու բնակություն հաստատեց Աստրախան, Ախսարա և Կազան քաղաքներում: Այստեղ որոշ ժամանակ ապրելուց հետո, չդիմանալով թաթարական վայրագություններին, նրանք բանակցություններ վարեցին Ղրիմի Ջենովական իշխանությունների հետ, և ԺԴ դարի 2-րդ թառորդին զենքը ձեռքներին ճեղքեցին ճանապարհը փակող թաթարների շղթան, հասան Ղրիմի թերակղզին և բնակվեցին Կաֆա, Սուրխաթ և Կաղարթ քաղաքներում:

Այս ժամանակաշրջանին Ղրիմում ապրող զանազան ազգությունների զաղութների մասին քիչ գրեք, և հողավածներ չեն գրվել, բայց հայ զաղութի պատմությանը հետաքրքրվող ընդ որ բանասերների համար հիմնական աղբյուրը հանդիսացել է Սեստրենցևիչի Բողոշ կաթոլիկ միտոպոլիտի կողմից գրված Տավրիդայի պատմությունը⁵:

Ղրիմի հայ զաղթականության պատմությունն Արղուսյանը գրել է հիմք ունենալով այն 180 գրչագիր ձեռագրերի հիշատակարանները, որ 1798 թվականին իրենց հետ բերել էին Ղրիմից Նոր-Նախիջևան զաղթած հայերը⁶:

Արղուսյանի աշխատությունը, որը չափազանց արժեքավոր սկզբնաղբյուր էր Ղրիմի հայ զաղթականության պատմության, մեզ չի հասել, այդ բացը մասամբ լրացնում է

⁴ ՏՃ՝ա Պետրոս Թումանյան, «Ղրիմի հայեր», «Արոթ», Թիֆլիս, 1911 թ., № 9, էջ 76—77:

⁵ Е(пископ) К(урнов), «Колонизация армян юго-западной России», Каменец—Подольск, 1903, стр. 1.

⁶ Ղրիմի հայ զաղթականության պատմության մյուս կարևոր աղբյուրը 1690 թվականին Ղրիմում գրված «Ճառմատարք»-ի Նշանավոր հիշատակարանն է, որից Արղուսյանն օգտվել է, սակայն, ձեռքի տակ ունենալով այլ ձեռագրերի հիշատակարաններ, նա ոչ որոշոր դեպքերում է հանում հիշատակարանում շարադրված պատմական դեպքերին և նրանց թվականներին:

⁷ ՏՃ՝ա Նովոկո Շեմազիզ, «Նոր-Նախիջևանի ձեռագրերը», «Լուսա», 1902 թ.:

մեր կողմից հայտնաբերված վերահիշյալ նամակը, որ նա գրել է իշխան Գ. Ս. Պոտյոմկինին, նամակը հավանաբար գրված է 1783 թվականին՝ Ղրիմից զաղթող հայերի Նոր-Նախիջևան հասնելուց շուրջ տարի հետո: Պահպանվել է նամակի ուսերեն պատճենը:

ԺԸ դարի 80-ական թվականներին ուսական արքունիքը լուրջ կերպով զբաղված էր պարսկական իշխանության ենթակա հողերից հայկական պետություն ստեղծելու գործով, որի սահմանները հետագայում պետք է ընդարձակվեին ի հաշիվ Քուրդիայի կողմից գրավված հայկական նահանգների: Հայկական պետություն ստեղծելու նախագիծը բխում էր Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության առօրյա խնդիրներից, որի նպատակն էր գրավել Կասպից ծովի ափերը և Անդրկովկասը, այսպիսով ստեղծելով նոր քրիստոնեական պետություն, որ Վրաստանի հետ միասին պետք է ամուր հենարան լիներ Ռուսաստանի համար Կովկասյան լեռնաշղթայի մյուս կողմում: Գործը առաջ տանելու համար մի կողմից. Արղուսյանի, Հովհաննես Լազարյանի և մյուս կողմից՝ Գ. Ա. Պոտյոմկինի, Սուվորովի ինչպես և այլ պետական պաշտոնյաների միջև շարունակ բանակցություններ էին տեղի ունենում: Մյակվում էին պատերազմական գործողություններ վարելու ծրագրեր:

Բոլոր այս հարցերը, որոնք դուրս են մեզ հետաքրքրող խնդրից, ամենայն մանրամասնությամբ պատմում է հայագետ Ա. Ռ. Հովհաննիսյանը ուս և հայ հարաբերություններին նվիրված իր մի ուսումնասիրության մեջ⁷: Այստեղ մեզ հետաքրքրողն այդ ժամանակաշրջանին վերաբերող այն նամակ-ղեկուցագիրն է, որ 1783 թվականի հունվարի 28-ին Արղուսյանը գրել է Կովկասյան զորհրդարանատար Պավել Սերգեևիչ Պոտյոմկինին, նրա իսկ խնդրանքով: Պա մի ընդարձակ պատմական ակնարկ է, որ որպես Ղարաբաղի մելիքների պատմության կարեւոր սկզբնաղբյուր, մեծ հետաքրքրություն և արժեք է ներկայացնում, մանավանդ որ մինչև հիմա չի հրատարակվել և լայն կերպով չի օգտագործվել հայ ժողովրդի պատմությունն ուսումնասիրողների կողմից⁸:

Ղեկուցագրում Արղուսյանը պատմում է 1722 թվականին Պետրոս II-ի գեպի Դեր-

⁷ А. Р. Исавниисян, «Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия», Ереван, 1947 г.

⁸ Բացառություն է կազմում Ա. Ռ. Հովհաննիսյանը, որ արխիվային նյութեր ուսումնասիրելիս առաջին անգամ որոշ նյութեր է քաղել սույն նամակ-ղեկուցագրի վերջին հատվածներից և այն օգտագործել իր հիշյալ աշխատության մեջ, էջ 40:

բննտ կատարած արշավանքների ժամանակ Ղարաբաղում և Վրաստանում տեղի ունեցող իրադարձությունները, այնուհետև շարադրում է մելիքների պայքարը ասմանական հրոսակների դեմ:

Մանրամասնորեն խոսվում է նաև մելիքների միջև տեղի ունեցող ներքին խռովությունների պատճառով, Ջիվանշիր թափառական ցեղերի առաջնորդ Փանահ խանի կողմից Շուշու բերդի կառուցման և դրա հետևանքով մելիքների ղինվորական ուժի քայքայման, ինչպես և նրանց կողմից Փանահ խանի դեմ մղված պատերազմների և այլ հետաքրքիր դեպքերի մասին:

Ա. ՔԱՂՎԱՍԹԱՆԻ ՔԱՐԹԱԼԻՆԱՅԻ ՄԵՍ ԹԱԳՈՒՂԻ ԹԱՄԱՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ ՏՆՂԻ ՈՒՆԵՑՈՂ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Դժբախտությունները այցելում են մեր հայրենիքին Սարգսի որդի ամիր սպասալար Ջաքարիայի մահվանից հետո, այրիացած ողջ Քարթալիսիայի՝ նրա հայրենակիցների, [ինչպես և] մեծ թագուհի Թամարի արցունքները և վիշտը տալիս են գնահատական նրա արիության և գերազանց ձիրքերին՝ որպես անսխալ արիության զորապետի և այլն:

Բացի դրանից, վերագրում են նրան և այն, որ նրա տոհմն առաջացել է Արտաքսերքսից, ուրեմն նրկայնաբազուկից¹⁰:

[Վանի որ] Ձերդ Պայծառփայլությունը բարեհաճել է իմանալ այս երկրամասերում ապրող հայերի տոհմաբանությունը, ապա ևս համարձակվում եմ նրանց գաղթեցման սկզբից մինչև մեր ժամանակները ներկայացնել [Ձեզ]՝ վերցնելով այն մեր պատմությունից:

Մեր տոհմի մասին քիչ չի խոսվում հայոց պատմության մեջ. առավել ևս վրացականում, որ նորին Մեծության վրացական շերակը թագավորի կողմից բացահայտորեն ցույց է տրվում վկայական հրովարտակում, բայց թողնելով այս, կպատմեմ մեր թշվառությունների մասին:

Մեծ իշխան Ջաքարիա ամիր սպասալար (генерал Феофанович) նրկայնաբազուկը և նրա եղբայր Իվանե Աթաբեկը, շատ հերո-

շովանի արքայի սկոպոս Արղուիսյանի այդ զենուցագործը գրված է պատմական լավատեղյակ աղբյուրների հիման վրա, Բուրր նկարագրվող իրադարձությունների ճշգրտությունը համատեղվում է հայ և աղբյուրների պատմաբանների կողմից, Բրոշ պատմական գեպքերի Արղուիսյանը տալիս է նոր լուսաբանումներ:

Հին փաստաթղթերի Պետական կենտրոնական արխիվում պահպանվել է զենուցագործ հայերեն պատճենը:

Ստորև բերում ենք Արղուիսյանի հիշյալ երկու նամակ-զենուցագրերը:

սական գործեր կատարելուց հետո, Թամար թագուհու ժամանակ, ժառանգել են իրենց՝ այս թագուհու ուժերով՝ Ջաքարեն՝ հայ Բագրատունի թագավորներից հույակավոր թագավորանիստ Անի քաղաքը և Արարատի մի մասը, երբ նրա հայր Սարգիսը քչեց այդտեղից պարսիկների բուրք ցեղերին՝ զենքով և մեծ հարձակումներով, իսկ նրա եղբայր Իվանեն ժառանգեց Ախլցխան և նրան պատկանող բոլոր մարզերը, որից՝ Իվանեից, անընդհատ ծագում են Աթաբեկ անվանյալ տերերը և ներկայի Սուլեյման փաշան այդ նույն տոհմից է սերում:

Ջաքարեի մահից հետո, նրա որդի մեծ իշխան Շահինշահը, ըստ ժառանգության, նստում է Անիում մինչև ծերությունը, որից նույն քաղաքը, նրան պատկանող նահանգներին հետ միասին, վրացական Դավիթ Սոսլան կոչված թագավորի ժամանակ, առավ թաթարական Նուրադին խանը և սպանեց Ջաքարեի որդուն¹¹:

1262 թ. [Հուլիանյան խանը] նվաճեց ամբողջ Հայաստանը և տիրեց 54 տարի, իսկ 1319 թվականին, նա նույն քաղաքի բնակիչներին գաղթեցրեց իր երկիրը¹²:

11 Հուլիանյանի կողմից 1261 թվականին սպանվել է ոչ թե Շահինշահը, այլ նրա որդի Ջաքարեն (Մեմլեկյան, «Փենական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», էջ 288):

12 Հուլիանյան լքե կարող 1319 թվականին հայերին որեք տեղ գաղթեցնել կամ Հայաստանի վրա իշխել 54 տարի, որովհետև նա մեռել էր 1265 թվականին: Թաթարների կողմից Անիի բնակիչներին բռնի կերպով դեպի Աստրախան և նրա մոտակա տեղեր գաղթեցնելը վիճելի խնդիր է, ընթերցելով հայերը բռնի կերպով գաղթեցվել են, այդ, ինչպես Արղուիսյանն է վկայում, պետք է տեղի ունեցած լինի 1219 թվականին, որովհետև այդ թվականին Ռուկե հորդայի համ Ուզբեկը (1213—1235) բազմաթիվ զորքե-

¹⁰ Նույնը ասվում է նաև շերակը թագավորի կողմից առաջ արդեն ներկայացված տոհմագրության մեջ, որն է փաստ չկա Արղուիսյանների այբբան հին ծագումն ստուգելու համար, ճշմարիտն այն է, որ Արղուիսյանի նախորդները Թամար թագուհու ժամանակ Վրաստանում հույակված Ջաքարյան հայ իշխաններն էին, որոնց, ըստ հայ պատմիչներ Վարդան վարդապետի և Կիրակոս Գանձակցու, քրդական ծագում ունեին (Ն. Մեմլեկյան, «Փենական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», Երևան, 1953 թ., էջ 128):

Անխում եղել են հազար ու մեկ եկեղեցիներ, որոնցից մի քանիսը այժմ գոյություն ունեն, իսկ տներ (ընտանիքներ), մինչև հարյուր հազար, իրենց ունեցվածքով և եկեղեցական ամբողջ կայքով հանգեցրած, ներառյալ զոհերի և գրակալների¹⁴, [թաթարները] գաղթեցրել են իրենց երկիրը, տանելով Դերբենտի վրայով Աստրախան, և բնակեցրել են Վոլգայից այն կողմ, Աստրախան քաղաքից 80 կմ. հեռավորության վրա գրտնրվող թաթարական Ախսար քաղաքում, որտեղից բնակիչները տարածվել են մինչև Կազան, ուր նրանց շատ եկեղեցիներ են կառուցել, և հենց Կազանում այժմ կան նրանց կողմից կառուցված երկու եկեղեցիներ, առաջինը Ս. Աստվածամոր [անունով], երկրորդը՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի և մնացել են [այդ երկրում], որպես թաթարների հսկատակ, 12 սարի:

Վշտացած թաթարների վայրագություններից, [հայերը] զենսականներ են ուղարկել Ղրիմ՝ Զենովական իշխանավորի մոտ, որն այն ժամանակ նստելով Կաֆա քաղաքում, տիրում էր Ղրիմին, որպեսզի [նա] իրենց օգնության ձեռք մեկնի և այնտեղից տանի [Ղրիմ]։ [Հայերը այդ օգնությունը] ստանում են նրանից, 1340 թվին դուրս են գալիս թաթարների մոտից և [զնալով Ղրիմ], ընդունվում են Զենովական կառավարիչ Շիրինի կողմից:

Նա սիրալիրորեն [նրանց] համար բնակություն վայրեր է հատկացրել Ղրիմ-քաղաքից մինչև Սուդակ, և մինչև Կաֆա. քանի որ այդ տեղերի քիչ են և ղեկ այդքան մեծաթիվ ժողովրդի համար, ուստի նրանց կնք գաղթել են Յասսի, Քաղուշան և մոլդավական այլ քաղաքներ: Հետագայում այս գաղթականներից ոմանք անցել են Լեհաստան և Հունգարիա, որտեղ և այժմ գտնվում են:

Ըստ մտնում է Դերբենտի վրայով Անդրկովկաս և թալանի, ավերածության և ցերեկարության ենթարկում տեղի ժողովրդին:

Այն նրանք Անիից իրենց հետ բերած են լինում նաև հնություններ, որոնցից երկուսը՝ մեկ դաշույն և մեկ թուր, որպես հիշատակ նվեր տալիս են իրենց առաջնորդող Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուսյանին: Դաշույնի վրա գրված է լինում. «Ռուբէն ուղի Գաղկայ: Սոֆ Լեդիցի առեւել զԿայն Կոստի: Կարողութեւն Աստուծոյ տոր վերայ քովից ԵՒԸ. 1265 յամի Տեառն»: Իսկ սուսերի վրա գրված է եղել արծաթանիշ տառերով այսպես. «Զօն լիւթի քաղաութիւն ճայոց Արշակայ, և ճօրն իւնյ Վառապայ. որ եմ զօրավար Մուշեղ Բայ ճակայիւն. ՆՊՔ. քովի: Ստացեալ եղէ ես Առաքեալ Երկրորդ՝ ուղի Արաքայ, ձեռամբ Կայսերացն՝ մեծի Վասիլի և Յ. ճառնեա Գմշակայ. քովն ճայոց ՆԿՁ» (Ս. Զայայան, «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան», 2-րդ մաս, ի Տիֆլիս, 1857 թ., էջ 462):

Իսկ նրանք, որոնք մնացել են Ղրիմում, Կաֆայում (Քեոդոսիա), Կաղարթում (Հին Ղրիմում) և Սուրխաթում (Սուդակ), կառուցել են քաղաքներ, շատ գյուղեր, եկեղեցիներ, վանքեր և մենաստաններ՝ նման մեր Անի քաղաքին¹⁵: [Բացի դրանից] ամբողջություններ են կառուցել Կաֆայում, արտաքինից այն շրջափակելով պարսպով, որը և ներկա ժամանակում էլ իր գոյությունը պահպանում է:

Ազատվելով թաթարական ասպատակություններից, ամբողջ 120 տարի ապրել են խաղաղ և հարուստ, նրանց մեջ գտնվել են հայ թագավորների, իշխանների և ազնվականների գերդաստաններ, որոնց հետնորդներն այժմ չեն մնացել: Բացի մի քանիսից, որոնք հիմա ապրում են Նոր-Նախիջևանում:

Կազանում մնացող հայերը ուսանելի կողմից Կազանը գրավելիս՝ ոչնչացվել են, իսկ փրկված 10 ընտանիքները գաղթել են Աստրախան և համարվում են [այնտեղի] ժամանակակից հայ գաղութի հիմնադիրներ:

1453 թ. Սուլթան Մահմուդի կողմից Կոստանդնուպոլիսը գրավելուց հետո, թշնամություն է առաջացել Զենովական կառավարչի, որը, ինչպես վերևում ասված է, նստավայր ուներ Կաֆայում, և Թաթար խանի միջև, որ նույն ձևով նստում էր Քաղչիսարայում:

Զենովական կառավարիչը աղջիկ է ունեցել, իսկ Թաթար խանը՝ տղա: Թաթար խանը իր տղային ամուսնացրել է Զենովական կառավարչի աղջկա հետ, և Թաթար խանի տղայի ամուսնության միջոցով՝ նրանց միջև բարեկամություն է հաստատվել, սակայն կապը երկար չի տևել: [Նրանք] ձգտել են խարդախ կերպով, իրենց զավակների միջոցով, մեկը մյուսին սպանել: Եվ որովհետև Զենովական իշխանավորը ավելի շատ է երկյուղ կրել [Թաթար խանից], հետևաբար ռենել է իր փեսային՝ և նստեցրել է հսկողություն տակ Ֆրանկ-Ասար կոչված ամբողջում: Բայց [քանի որ] Թաթար խանը չի կարողացել ազատել իր տղային, այդ պատճառով զենպաններ է ուղարկել Կ. Պոլիս

¹⁴ Արղուսյանի այս խոսքերը չափազանցություններ չեն, ինչպես երևում է նրանց կառուցած եկեղեցիներից, վանքերից և թողած գրչագիր ձեռագրերից, նրանց կարճ ժամանակում այնպիսի ճոխության և հարստության են հասնում, որ օտար պատմիչները Կաֆային «Armenia maritima» («Թավային Հայաստան») անունն էին տալիս, իսկ Եվգենիոս Դ պապը, երեկ հայերին սիրաշահելու մտքով, իր կոնդակում Սուրհակը նույնիսկ «Մեծ Հայաստան» է անվանում (ՏԻՍ Պետրոսյան, «Ղրիմի հայերը», «Արդա», Թիֆլիս, 1917, Ձ 8, էջ 85):

Սուլթանի մոտ, խնդրելով նրան օգնել ծովից Կաֆան վերցնելու և իր որդուն ազատելու համար, [միաժամանակ] պարտավորվելով ջաղաքը թողնել Սուլթանի իշխանության ներքո:

Այսպիսով, իմաստուն սուլթան Մահմուդը նախապատրաստեց Քյութակ փաշային¹⁵, հանձնեց նրան ռազմաթիվ զինված զորք և կարգադրեց, որ Կաֆան վերցնելիս, անմիջապես սպանել թաթար խանին, իսկ նրա տղային ուղարկել Կ. Պոլիս, Հիշյալ փաշան նախնիով գալով՝ հարձակվում է Կաֆայի վրա՝ ծովից, իսկ թաթար խանը՝ ցամաքի կողմից:

Շատ [պատերազմական] զործողություններից հետո լկարողանալով դիմադրել, Ջենովական կառավարիչ Շիրինը խորամանկորեն փախավ քաղաքից, իսկ քաղաքը մնաց հայերի ձեռքում, որոնց Քյութակ փաշան խառնեց, և բազում խարդախություններով վերցրեց Կաֆան, ուր կային շատ եկեղեցիներ և հոյակապ տներ: [Կաֆան] վերցնելու ութերորդ օրը, 1460 թվին [Քյութակ փաշան] բոլոր նշանավոր հայ մարդկանց հրավիրեց հյուր՝ Ֆրանգ-Ասարա ամրոցի վերին հարկում, իսկ խնձուկից հետո մեկ-մեկ բաց թողեց բոլորովին նեղ տեղով, որի վերջում դահիճներ էին կանգնած, որտեղ յուրաքանչյուր ցած իջնողի գլուխը կտրում և ծով էին գցում: Նրանց բոլորին կոտորելուց հետո հրամայեց [զինվորներին] զենք վերցնել և ամենուրեք՝ Կաֆայում, Հին-Ղրիմում, Սուլթանում և մոտակա տեղերում՝ առանց ռացատության, ոչ ծնրերին, և ոչ էլ սեռին նայելով, անխնայ կոտորել բոլորին: Նույն օրը արյունը առվակներով հոսեց փողոցներում:

Սուլթանի հրամանով [Քյութակ] փաշան լմուռացավ սպանել [նաև] թաթար խանին, և ավերեցին ամեն տեղ բազմաթիվ հոյակապ շինություններ և եկեղեցիներ, իսկ դրանցից ամենալավերը դարձրին իրենց աղոթատներ (մզկիթներ): Բացի այն սպանվածներից, 40 000 երկսեռ փոքրահասակ

զերիներ, թաթար խանի տղայի հետ, ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս:

Իմաստուն սուլթանը հիշյալ թաթար խանի տղային նշանակեց Ղրիմի խան՝ նրանից վերցնելով երեք պարտավորություններ:

Որպեսզի՝ ա. ինքը խանը և նրա հաջորդները, ինչպես և նրա տիրապետությունը, կախման վիճակի մեջ լինեն Բարձր Դռնից (от Порты):

բ. Կաֆա քաղաքը և բոլոր ամրոցները Ղրիմում ու նրա մոտ գտնվողները լինեն Սուլթանի և նրա հաջորդների իշխանության ներքո:

գ. Պատերազմի ժամանակ որքան էլ որ զորք պահանջվի, մթերապաշարի հետ, տալ, որոնք (երեք պարտավորությունները) պահանջված են եղել մինչև Ռուսաստանի առաջին պատերազմը Բարձր Դռան (Թուրքիայի) հետ:

Արդեն հայտնի է, որ թաթարները հայերին գաղթեցրել են Անի քաղաքից, իմ նախորդների իշխանությունից, որոնք հետո բնակվել են զանազան տեղերում Ղրիմում և Մուղավիայում: Այդ ժամանակվանից 450 տարի անց, Աստուծո նախախնամությամբ, խուճարհույություն, նույն տոհմից, շնորհիվ մեծ Կայսրուհու առատաձեռնությունների, առանձնապես Ջերգ Պայծառափայլության, մեր խնամակալի բարեհաճության, ընդունեցի ես այդ ժողովրդին, որ հանված է եղել իմ նախածնողների կողմից [իմ] հողերը հոտի մեջ:

Այժմ իմ հարազատները՝ իմ ավագ եղբայր Բեժանը իր գերդաստանով—երեսաներով, եղբորորդիներով—ապրում են Վրաստանում՝ իրենց հայրենական կալվածքում, որ գրտնելում է վրաց թագավոր Հերակլի տիրապետության ներքո, և բոլորը հարգված են նրա [թագավորի] և նրա իշխանների կողմից:

Խոնարհ ՀՈՎՍԵՓ ԱՄՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

[առաջնորդ] Ռուսաստանում բնակվող բոլոր հայերի

Բ. ԱՐՂՈՒԹՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

1

Սիրեցյալ ճագոյ իմ, Բարձր Գերազանցագոյն Պալ Սարգէլի Պատեմկի՛ն, քաջ գոհալիւ եւ շնորհունակ Տէր եւ քաւերաւ:

Ի Յնազորցկի Կրեպոստն ցօլով իմ պիսալատութեամբ հարեալ, ոչ կարացեալ զորպիսութիւն Ղարաքախու Մելիքանցն եւ նոցին զպատուութեանցն ի տեղեկութիւն Վսեմա-

¹⁵ Թուրքական աղբյուրներում Քյութակ փաշան կոչվում է Ահմադ Կեդիկ Կապուտան փաշա (սեֆ. Кондопая, «Универсальное описание Крыма», части 14, 16, 17:

ԳԵՆԵՐԱԼ ՊՈՅՈՐՈՒԿԻՆԸ

մտութեան Ջերոյ և ցանկութեան զրել, այժմ զպակասն նորին լնում ըստ մերում չափ, ըստ Ջերդ քաղձանաց, և ըստ իմս յօժարութեան:

Հնգեքին մելիքն այնոցիկ, ի բազմաց հետէ ինքնազուխ էին և ումեք ոչ ունէին զհնազանդութիւն, այլ իւրաքանչիւրքն զժողովուրդս իւրեանց հովուէին, և զոյն ինչ վերպիւ նայէին Գանչու խանին: Այնքան ունէին ազատութիւն, մինչ զի յորժամ երանութեանցն արժանաւոր Մեծ Կայսրն Պետրոս յորժամ հաճեցաւ այցելութիւն առնել տա-

րաբարխաւ և Երկրին մերոյ և դիմեաց ի Դար-
րանդ, լուեալ նոցա զայս երջանիկ լուրս ա-
ղատութեան, համաձայնեալ ամենեքեան 18
հազար երիտասարդ արք պատերազմականք,
քաջք և արիասիրտք՝ նախանձաւորք իւրեանց
հայրենեաց և սիրողք ցանկալի անուանն
Մեծին Պետրոսի, եկին ընդ յառաջ նորա
մինչև ի յանցս Կուր զետույն և մի մի անցանէ-
ին ի զետն և աճապարէին իբրև զարծութիս առ
մեծ կայսրն, և վրաց արքայն՝ Կախտանգ իւրով
րաական Գորօք եկեալ էր և նա Գէնչայ և նա
զնաց ընդ յառաջ նորա ի լուսանալ առաւո-
տուն լուր դառն անբախտութեան եհաս առ
նոսա. որպէս թէ Մեծն Պետրոս վասն վրը-
դովման Մեղեկն յերկրի իւրոյ յետս դարձաւ.
և խորհուրդ նորա մնաց անկատար, Ողոր-
մելի եղեալ մերայինքն և յուսահատ ի փըր-
կութենէ, որ զրկեցան յանկարծ պատահալ
րարերախտութեանցն, ի սմին միջոցի օս-
մանցիքն տիրեալ էին երկրին մերոյ և մելի-
քացն, Ապա սոյն 18 հազար ժողովեալ քա-
ջասիրտ արքն պատերազմականք, յետ դար-
ձեալ ի Կուր զետույն, յարեան ի վերայ զօ-
րացն օսմանցոց, ի սուր սուսերի մաշեցին
յնոսա և զմնացեալսն ի բաց հալածեցին ի
Ղարաբաղու, ի Ղաբանու և ի Սիսիանու. եւ
ի մէջ իւրեանց նստուցին զոմն իբր թաղաւոր
և անուանեցին զնա Շրուուն շահ, Ապա ան-
միաբան լեալ ի մէջ իւրեանց՝ սպա-
նին զնոր նստուցեալ շահն իւրեանց
և ընդ իրեարս պատերազմեցան վասն սուպ-
ոութեան և անիմաստութեան իւրեանց¹⁶, Յո-
րոց երեւիլ զլիաւոր զօրացն, բազումք եկին
ի Հաշտարխան առ Մեծն Պետրոս, թէպէտ
չարժանացան տեսութեան նորին, սակայն ի
փոխանորդաց Աթոռոյ նորա, գտին զողոր-
մութիւնս. յորոց յառաջինն էր ոմն Աւան խան
կոչեցեալ, եւ մինն աներն պօղպօղկովնիկ
Միրզաբեգ Վահանովիչն և այլք, իսկ մնա-
ցեալքն անգլուխ լեալ, ցիր ու ցան եղին առտ
և անդ:

16 Մեզ հայտնի ոչ մի աղբյուրում չի հիշվում, թե
ժԸ դարի առաջին քառորդին Ղարաբաղում տեղական
խաների և օսմանցիների զեմ մղած կողմերի ժամա-
նակ, հայերը, որեւէ մեկին Շիրվան Շահ անվանելով,
թագավոր ընտրած չլինեն և հետո, անմիաբան լինելով
իրար մէջ, սպանեն նրան: Եւստ հավանական է, որ
այստեղ խոսքը վերաբերվում է Մխիթար սպարա-
պետին, որը 1730 թվականին տմարդի կերպով սպան-
վեց իր զինակիցների կողմից: Ինչպես երեւում է,
Արզումանը այդ մասին տեղեկութիւններ չունի, թեւ
երան հայտնի էր Դավիթ Բեկի կողմերի պատմու-
թյունը, որ եւս երբեմն զրում կամ պատմում էր
Գրիգորի Պապյանիին, մյուս ուսու իշխաններին և այլ
պետական պաշտոնյաներին:

2

Յետ այսօրիկ դարձեալ մելիքացն այնո-
ցիկ, տիրեցին իւրաքանչիւրքն հայրենեաց իւ-
րեանց խաղաղութեամբ, յաւուրս նատր Շա-
հին: Անուանք զաւառաց մելիքացն այնոցիկ
են սոքա. Ա. Իգրմիդօրդ¹⁷, որ է մելիք Յովսե-
փինն, որ այժմ նորին որդի մելիք Ապովն
տիրէ: Բ. Զարաբերդ, որ է մելիք Աղամին:
Գ. Խաչեն, որ է մելիք Միրզախանին, որ այր
է ծեր: Դ. Վարանդ, որ է Մելիք Շահնազա-
րին, արդ է զիւզն Շուշի և ամրոցն նորա, որ
կոչի Շուշի-բերթ և նմա նստեալ խանն Շուշի
խան: Ե. Դուղալ, որոյ մելիք էր մելիք Ծա-
լին՝ որդի մելիք Ծաղանի, որ նատր Շահն
զնա հայր իւր կոչէր և մեծ յարգանս ցուցա-
նէր, էր այր իմաստուն, խաղաարար և լի
հարստութեամբ, մինչև դի նատր Շահն թուր
զօրօքն իւրովք կերակրեաց միայնակի բա-
ղում աւուրս: Եւ այս հնգեքին զաւառս մե-
լիքաց ի մէջ կոչի Արցախ աշխարհ. իսկ
այժմ առհասարակ Ղարաբաղ և զխանն՝ Ղա-
րաբաղա կամ Շուշու խան:

3

Զկնի մահուան նատր Շահին, այլալեցաւ
բոլոր տունն պարսից և բազումք եղեն ինք-
նագլուխք, որոց գլուր զօրութիւնս նմանապէս
և սոյն մելիքքս Վախճանեցաւ և մելիք
եզանն և որդի նորա մելիք Ծալին նստաւ ի
տեղի նորա, Յիւրաքանչիւրքն ի նոցանէ կար-
ծիւր ինքն մեծ լինիլ և ցանկալու գործով յա-
ռայանալ: Մելիք Ագամի, մելիք Յովսեփի և
մելիք Ծալու խորհուրդն մի էր, բայց ի մէջ
նոցա որպէս թէ խտրոցէր մելիք Շահնա-
զարն, որ է այր խորամանկ, թերահաւատ և
ամենայն գործս բարեաց անպիտան, նեն-
գաւոր և դաւաճանօղ եղբարց: Ի Ղարաբաղ
գոյր էլ ինչ որպէս յերկրիս նորայինքն
խորանաշրջիկ, որ կոչիւր Զվանշիր, որոյ
զլիաւորի անունն էր Փանայ խան: Խորա-
մանկն ի շարիս մելիք Շահնազարն զնա կո-
չեալ ի յօգնութիւն իւր, կամաւ հնազանդե-
ցաւ և զքերթն իւր ետ նմա. և գտունն Ծաղա-
նի ետ աւար առնել և հնազանդեցուցանել.
ընդ նմին հնազանդեցուց և զմելիք Միրզա-
խանն Խաչենու: Եւ սկսաւ նովաւ պատերազ-
մել ընդ եղբարս իւր ընդ մելիք Աղամին
և ընդ մելիք Յովսեփին յամս քսան: Թէպէտ
փոքր էին սոքա թուով, բայց զբազում ան-
գամ զյաղթութիւնն արարին և զօրս Փանայ
խանին և մելիք Շահնազարին հալածականս
արարին, և մինչ նուազեցան այս երկուքին
մելիքքս և յուստեքէ օգնութիւն ինչ ոչ գտին

17 Այս մելիքությունը 24 զուլեդիք բաղկացած լի-
նելու պատճառով կոչվել է Իգրմիդօրդ (տե՛ս Սարգիս
Եպիսկոպոս Զաղալյան, «Եճանապարհօրդութիւն ի
Մեծն Հայաստան», մասն Ա, էջ 173):

և ոչ ևս կարացին դժմ ունիլ, փախստական զնացին ի առնն վրաց առ արքայն Հերակլ ամենայն ժողովորդք իւրեանց. ի նմանէ ոչ զտեալ յօգնութիւնն վասն ամայութեան երկրին, ոչ հաճեցան մնալ անդ, այլ շուեալ անտի զնացին ի Գանշայ. միջնորդս առաքեցին առ իրեարս մելիքքս և Փանայ խանն, որ ի մէջ մի լիցի յիշումս անցիցն յառաջնոց, այլ թէ խաղաղութեամբ զարձալ ի երկիր իւրեանց, հնազանդ լիցին Փանայ խանին, որպէս այլ երեք մելիքքն, Ուստի և սոքա հաճեալ զնացին ի տեղիս իւրեանց, զամայացեալ զաւառս նորոգեցին և եղեն հնազանդ նմա մինչև ցայսօր ժամանակի. Բայց մինչ կենդանի էր Փանայ խանն, երկրին մելիքքս այսօրեկ յԱղամ և Յովսէփ ոչ հաճեցան ի Շուշի բերթն առ Փանայ խանն վասն երկրի իւրեանց. և նա ևս ոչ բռնադատէր, Այլ զկին մահուան նորա, որդի նորա Մահմադ խանն երդմամբ հաճեցոյց զնալ առ ինքն, որ և արարին թէպէտ զկամս նորա, բայց միշտ զկասկածանս ունէին, Մելիք Շահնազարի և Շուշու խանի խորհուրդն և կամքն մի է. խանն համարի զնա հաւատարիմ իւր և նա որպէս թէ իւր արարեալ. Մելիք Սաալին սպանեալ է սոյն խանս խորհրդով մելիք Շահնազարին¹⁰. աւթմ ըգիտեմ թէ ո՞ր է ի տեղի նորա. և մելիք Միրզախանն այր խղճարարոյ է, ոչինչ օգնութիւն կարէ ի նմանէ յառաջանալ մեզի Իսկ մելիք Աղամն և մելիք Յոսեփն և այժմ որդի նորա, միշտ միախորհուրդք են և համամիտք. Եւ ներքին դիտումն նորա առ քրիստոնեայնս և հանապաղ հնար խնդրեն վասն ազատութեան իւրեանց, որպէս բազմիցս խօսեցեալք են ընդ իս. Այս երկու մելիքաց զաւառքն մերձ գոլով Հերակլին, Շուշու խանն ոչ այնպէս կարէ նուաճել զսոսա որպէս զայլ երեքին մելիքքն, մանաւանդ գիտէ և զմիաբանութիւն նոցա, որ եթէ ճնշէ փախչելոց են առ արքայն Հերակլէս. Բայց ի մելիք Շահնազարէն և ի տաւեյն իւրմէ, այլ մելիքքն և բոլոր բնակիչքն հնգերեքին զաւառացն և հոգևորքն սոցա, եթէ գտին առիթ ինչ օգնութեան,

¹⁰ Արդությանի այս տեղեկութիւնը Մելիք Սաալու սպանութեան մասին հաստատում է նաև Թուրք պատմիչ Միրզա Զամալը (ՏՃ'ս. Мираза Дамата, «Карабах», стр. 14): Սակայն, ըստ Միրզա Զամալի, մելիք Սաալուն սպանել է տշ թէ Մահմեդ խանը (այդ անունով խան Ղարաբաղում չի եղել. Փանազ խանին հաջորդել է նրա որդի Իբրահիմ խանը 1763 թվականին), այլ Փանազ խանը, երկու հնգի-նականներ էլ սխալվում են, որոհետև մելիք Սաալու տապալակարար, որ մնացել է Տոդ գետը, ցույց է տալիս, որ նա վախճանվել է 1781 թվականին, միևնույն ժամանակ յետոյ է 1782 թվականին (Վեո, «Հայոց պատմութիւն», Երևան, 1946 թ., էջ 836):

ապստամբելոց են ի խանէն. Իսկ եթէ յառաջակայ նոր կարգաւորութիւն հաստատեցի, անկասկած եմ նոցա հնազանդ լի-նելոյն և հաւատարմութիւն գործելոյ առ այն կարգաւորութիւնս պատկանեալս. Հաւատամք, որք ի տաճկաց ևս բազումք ցանկան տիրապետելոյն Ձերոյ վասն այն զի ի ձեռաց բարբարոսացն ոչ ունին լայնդորր և զապահով կեանս, յազազս կեղեքելոյն նոցա, կամ մշտապէս պատերազմացն,

Փանայ խանն յօրըստօրէ զօրացեալ, տիրեաց հինգ զաւառացն մելիքաց և այլ տաճիկ էլից. նա և զբաղում զաւառս ի նախիջեանու խանն առ ինքն կորգեաց, որպէս զՄիսիան, զՂարան և զայլ զաւառս, որ են անուանի գիւղորայք հայոց, որպէս Տաթև, Զեկնդուր, Հալաւաձոր, Խնձորէքս և այլք. որոց բնակիչք հայք են քաջասիրտք, հզօրք և պատերազմօղք, որոց մինն կարող է բազմաց դժմ ունել. Սոյն խանն Շուշու ի ունիւն պատերազմ առ դրացի խանսն որպէս զմելիքքն և զօրս նոցա, նմանապէս և զսոյն գիւղացիսն զինւորեցուցանէ տալ պատերազմն թշնամեաց իւրոց, որովք արարեալ է բազում անգամ զբաղում պատերազմունս յաղթանակութեամբ. Ֆաթալի խան ոմն պարսիկ 22 յամա յառաջ քան զայս զօրացեալ ի լկտրպատական աշխարհին, այսինքն ի լկտրքեջան, զբաղում խանս հնազանդեցոյց, եկն ի վերայ Շուշու, նստաւ ի բազում ժամանակս հանդէպ ձորոյն, որ յարեւելեան կողմանէ հանդէպ նորա կայ, ոչ կարաց առնուլ զբերթն, այլ թէ զբաղում զօրս կորոյս ի ձեռաց հայոց. Եւ ապա զնացեալ ի գիւղն Տաթև, խնդրեաց զամրոցն նորա, ոչ ետուն, և զօրութեամբ ոչ կարաց առնուլ վասն ամրութեան. Երդմամբ հաւատացոյց նախագահ մետրոպօլիտին հայոց Տեառն Յովաննիսի. և հաւատացեալ նմա հտ զամրոցն վանից, ուր է նախագահ Աթոռ մետրապօլիտութեան Ազգիս մերոյ. և յետ առնելոյն ընդ թիւ օրինաց իւրեանց, ստեաց երդման իւրոյ, կոտորեաց զմիբանսն հռչակաւոր վանիցն այնմիկ. հրացեալ շամփրաւ յարչարեաց զնախկուպոսն, ցուցանել նմա զդարանս ևս զգանձս վանիցն, որ և նա լկտրեւոյ տանիլ վշտացն, ցուցեալ էր. Այսպէս ասպատակեաց զվանս Տաթևու, որ հազար չորս հարիւր ամ էր կոյս և անարատ մնացեալ ի մէջ այնքան յարուցմանցն յազազս ամրութեան իւրոյ. Բարձին զամենայն գանձս նորա և զգիւղն քերեալ տարան ի Յորմի քաղաք հայոց. և անդ ցրուեալ ասպականեցին. Զօրացեալ Թերիմ խանն եկեալ ըմբռնեաց զապականիչ Ֆաթալի խանն և սպան զնա և ինքն տի-

րեաց յամենայն կողմանցն յԱտր-
պատականու և հնազանդ արարեալ, քնաց ի
Շիրադ, Այս համառօտ պատմութիւնս վասն
այն դրեցի, զի գիտասցես անսայթաք զա-
մենայն որպիսութիւն կողմանցն այնոցիկ,
որք առաւել գիշողականութիւն ձեր դորա-
ցուցանել, զբազում հնարս իմաստութեան
վասն նոցա յօրինել ըստ այսմ, Իսկ մնա-
ցեալն ի յառաջին գրեցելոցն կարօղ ես գի-
տել, Մեր խորհուրդն այժմ, մի միայն ընդ
մէջիք Աղամին պարսի լինել և ոչ ըստ այլ
ուժեք, մինչև տացէ հզօր Աչն Բարձրելոյն
րացայայտեալ լինիլ նորոգ կարգաւորու-
թեանն:

5

Իսկ հոգեւորականացն դասուց ոչ գոյ մեզ
երկբայութիւն ինչ երբեք, զի յորժամ և
կամիցիմք որպիսի և իցէ կերպիւ, մեք ի
նոցանէ կարօղ եմք և զխնդիրս բերել, բայց
զինչ օգուտ, մինչ առ նոսա երկմտութիւն
ինչ ոչ գոյ և ոչ մի կասկած ինչ զնոցանէ:

6

Յորժամ տացէ Տեր յաջողութիւն Ձերում
Գերազանցութեան հասանիլ ի Հայաստան և
ի յԱրարատ ի քաղաքն Երեւան և Պատրիար-
քարան ամենայն հայոց ի Վաղարշապատ
քաղաքն որ այժմ կոչի Էջմիածին վասն լի-
նելոյն նորա Մայր Հայաստանեայց, Թէպէտ
անդ Ազգի մեր յոյժ սակաւք են և ի հալած-
մանէ և ի կեղեքմանէ պարսից զրկեալք,
սակայն յոյս նոցա կախեալ է ի հայրե-
նեացն, Իսկ բազումք ժողովուրդք մեր՝ մերձ
Արարատայ ի Քրդրստան կոչեցեալ երկրոյն,
յայնկոյս լերինն Արարատայ, յոյժ յուռիք են
հայք, քաշասիրտք և յաղթանդամք, սիրողք
և ցանկացողք անուանն Ռուստաց: Շատ կա-
րելի է որ ի նոցանէ բազումք եկեցցեն առա-
քել ի զինուորիւ: Եւ մանաւանդ գոն անդ ազգ
ինչ մարաց, որք կոչին եղիտիք խորանա-
րնակք և որպէս թէ սատայնապաշտք, զի
հայհոյելն դատաւանայ մեղք համարին, թէ
Աստուծոյ պատուական ծառան էր, թէպէտ
բարկացաւ նմա, կարելի է որ դարձեալ
ողորմութիւն առնէ, վասն որոյ ոչ է հարկ
անարգել զսատաւանայն. այս է օրենք նոցա:
Գիր ոչ ունին, ամենայն օրենքն բանիւ ունին
աւանդեալ. սորա ևս յոյժ քրիստոնայաւսէր
են և մինչև զի յառաջի մեծ պատերազմին

բազումք ի մեծամեծաց նոցին Սրբազան
Հայրապետին աւետիք գրէին, թէ Աստուծով
ոուսքն այս ինչ յաղթութիւն արարեալ են,
իցէ թէ գան և փրկեն զմեզ ի ծառայութենէ
օսմանցոց, Կարծեմ որ սորա մինչ զքաղ-
ցութեան ձերոյ ախորժ համբաւն լսեն, ժո-
ղովին առ ձեզ, զի են յոյժ պատերազմողք,
դրահաւորք և տիգաւորք, Այժմ կոչին նոքա
եուզդդի քուրդք, Գրեցի և զայս պարզապէս,
զի գիտասցէս, թէ և այսպիսիք դոն անդ:

7

Եւ յորժամ րանն ի գլուխ եկեսցէ, հարկէ
և մեզ գնալ ի Թիֆլիզ և ի յԱրարատ՝ յա-
ղագս զանազան պատճառաց, առնելով ընդ
իս և ոմն ձերայնոց, վասն որոյ եթէ պատ-
շաճ տեսցէ Գերազանցութիւն Ձերոյ հաւա-
տարմաց, ըստ ժամանակին Պայծառափայլ
քնեաղին դրեսցես, մեղ ես իմացումն արաս-
ցես, որ մեք ևս գերեալ հրաման խնդրեսցուր
միշտ ինչ անդ գտանիլ: Վասն հացի պատ-
րաստութեան և կամ յառաջակայ ամս աւել
սերմանելոյ՝ ես գրեալ եմ Հերակլ արքային,
Սրբազան Հայրապետին և մէջիք Աղամին:
Աստուծով ամենայն նշանն այնպես երևի՝
որպէս թէ ի Կովկաս անցեալ, ըստ զօրա-
վարին Պումպեի Հոռմայեցոց, տիրեալ իցես
բարեհուլակ և վայելչագիր աշխարհին Հու-
րոց:

Եւ յաղագս Հերակլ արքային շատ լիցի,
յառաջին գրեցեալքս, այլ թէ կալ զնա քեզ
միշտ բարեկամ, Պրիմեր մայօռ Ստեփան
Գրիգորի Սումբատովն, որ է յԱզգէն մերմէ,
կարծեմ որ ճանաչես զնա: Պայծառափայլ
Քնեազն լաւ ճանաչել, ես պատշաճ տեսանիմ
յայսմ միշտ լինիլ նորա լոնդ Գերազանցու-
թեան Քում վասն լեզուադիտութեան, Եթէ
հաճեսցիս ունիլ զնա ի ծառայութեան Ձեր
գրեսցես Պայծառափայլ Քնեազն խնամակա-
լին մերոյ՝ ուր և իցէ բերել և առ քեզ առա-
քել, զի ի Ղարաբաղու մեծիքացն բազումք
են նորա ազգականք:

Եւ ես յամենայն ժամ մնամ Բարձր Գերա-
զանցութեան քում մշտայօժար բարեկամ և
զբարեյաջողութիւն ձեր հայեցող և կենաց
Ձերոց աղօթարար ծառայ, ի Տէր՝

ՅՈՎԱԾՓ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՀԱՅՈԳ

1783, յունվարի 28

Ի Նախիջևան

